

Milica Kacin-Wohinz

FAŠISTIČNI PROGRAMI RAZNARODOVANJA SLOVENCEV IN HRVATOV
V JULIJSKI KRAJINI

Rapalsko mejo, določeno novembra 1920, ki je prepuščala Italiji pol milijona Slovencev in Hrvatov, je Italija zahtevala predvsem iz strateških razlogov, čemur se je moralo podrediti etnično načelo. Italija, zmagovalka v vojni, ni bila dolžna sprejeti v mednarodnih pogodbah obvez do nacionalnih manjšin, vendar so predfašistične demokratične vlade obstoj manjšin v mejah Italije priznavale in jim z resolucijo v parlamentu jamčile, da bodo »lahko gojile svoj jezik, svojo kulturo in svojo vero brez omejitev in ovir ter da bodo uživale globoko spoštovanje v svojem posebnem položaju«. Kajti po besedah zunanjega ministra C. Sforze je to za Italijo »vprašanje časti in dejanje politične modrosti«.¹ Ne glede na dejstvo, da te obljube demokratična Italija ni izpolnjevala, je bila za fašizem tudi teoretično nesprejemljiva. Ne samo da se fašistična vlada ni čutila dolžne nadaljevati politike svojih predhodnic, marveč je bilo že samo dejstvo o obstoju nacionalnih manjšin nezdržljivo z doktrino fašizma. Za fašizem je bila vse država, v kateri je enotna nacija, posameznik ali skupina pa obstojata le, kolikor se izenaučujeta z državo. Kakor je fašizem postopoma gradil svojo doktrino — prek dejanj — tako je postopoma nastajala tudi njegova politika do nacionalnih manjšin oziroma do »drugorodnega« prebivalstva.

V okviru tega spisa se ne bom ustavljala pri zakonodaji, pri uresničevanju te politike, ki jo je temeljito prikazal L. Čermelj v delu *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*. Poskušala bom pokazati, na kakšnih ocenah in idejah je slonela fašistična raznarodovalna politika, kakšni motivi so jo narekovali in v kakšnih okoliščinah se je oblikovala. »Vedno je treba upoštevati, da je bilo ravnanje s Slovenci in Hrvati povezano s kompleksno izbiro italijanskega imperializma, mimo ozkih lokalističnih interpretacij ali abstraktnih in moralističnih stališč o ‚zverinski‘ politiki, ki jo je fašizem uveljavljal do nacionalnih manjšin,« je zapisal tržaški zgodovinar T. Sala.² To pomeni, da je bila fašistična politika do manjšin na obmejnem ozemlju — imenovana tudi »fascismo di frontiera« — vedno pogojena z italijansko zunanjo politiko, ki je bila usmerjena na podonavsko-balkansko področje in agresivna zlasti do Jugoslavije, pri tem pa je uporabljala metodo obkrožanja in njene izolacije. Julijska krajina je imela odločilno vlogo v tej zunanji politiki, zato sta bila tu delavski razred in visoko

¹ L. Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Lj. 1965, str. 26—27.

² T. Sala, *Programmi di snazionalizzazione del »Fascismo di frontiera« (1938—1939)*, Bollettino, Trieste, II, št. 2, maj 1974, str. 24.

razvito jugoslovansko prebivalstvo glavni objekt fašističnih in režimskih napadov v perspektivi imperializma in notranjepolitičnih ciljev, ki so bili: ustvariti ob meji italijansko kompaktno deželo kot dinamično ost za ekspanzijo na Balkan.³ Če izhajamo iz teh ugotovitev, ki jih je T. Sala postavil za zadnja leta pred drugo vojno, postane očitno, da je bila raznarodovalna politika posebno poglavje v splošni fašistični politiki, vendar njen organski del, pa tudi, da je bila v konkretnostih odvisna od spreminjajočih se zunanjepolitičnih okoliščin, kar pomeni, da ni mogla biti enkrat za vselej začrtana in deklarirana. Najbrž zato v doslej znanih virih ne najdemo kompleksnih — javno razglašanih — vladnih raznarodovalnih programov, pač pa zaupna navodila, projekte, nasvete, predloge in zahteve lokalnih pa tudi osrednjih političnih dejavnikov, ki so nedvomno osnova za raznarodovalno zakonodajo, predvsem pa za posamezne, tudi nezakonite ukrepe in dejanja.

Prvič srečamo neki »vladni program o upravljanju novih provinc« v Mussolinjevi zaupni okrožnici ministrom in državnim sekretarjem dne 1. novembra 1925. Dasi je bil namenjen predvsem poenotenju kriterijev v ravnanju z drugorodnim prebivalstvom, je v dokumentu precizirana misel, ki je bila temelj vsem programom in ravnanju. Takole pravi Mussolini: italijanske demokratične vlade niso imele jasne koncepcije o vladanju drugorodcev, ker so novo mejo na vzhodu jemale zgolj kot strateško mejo in s tem pristajale na avtonomijo novih provinc ter se zadovoljevale z dejstvom, da bodo živeli ob meji ubogljivi, čeprav naciji tuji podaniki. Fašistična vlada pa je nasprotno ugotovila, da je koncepcija opravičevanja meje na Brennerju in na Snežniku z vojaškimi potrebami razvrednotila aneksijo novih provinc, ker ji je odvzela značaj odrešitve italijanskega nacionalnega ozemlja. Zato je fašistična vlada svoj program do drugorodnega ljudstva naslonila na dejstvo, da so vsa priključena ozemlja geografsko in historično (elementa, ki sta osnova za nacionalno državo) sestavni del Italije. Ker so le tuje vlade — avstroogrške — odvzele temu ozemlju del njihovega italijanskega značaja, ga je treba sedaj, ko je italijanska država dobila pravico moči, popolnoma reintegrirati. Za uresničitev tega programa je treba po eni strani zatirati protiitalijanske manifestacije iredentističnih društev, katerih politični značaj prikriva kulturna zavesa, po drugi strani pa s primernimi koncesijami in dobrohotnim ravnanjem zbuhati v ljudeh občutek o koristnosti njihove pripadnosti k Italiji. Za izpolnitev te dvojne naloge pa so potrebni: energija, preudarnost in vztrajnost, predvsem pa enotnost kriterijev, sicer bo akcija prej škodovala kot koristila namenu.⁴

Bistvo teh navodil je: zanikanje obstoja drugih narodnosti v mejah Italije — kolikor so, so umetno ustvarjene po krivdi tujih vlad — obtožba demokratičnih vlad, da so sprejele to umetno tvorbo, ko so poskušale reševati njen problem, ter zahteve po nasilnem zatrtju vsega, kar se upira »reintegraciji«. To zadnje navodilo je bilo samo po sebi v nasprotju z osnovno trditvijo o neobstoju narodnosti, predvsem pa priča o nedognanosti te trditve. Fašistična raznarodovalna politika je nastajala brez poglobljenih študij ter analiz problema, in je

³ T. Sala, *L'Italia in guerra e la Venezia Giulia*, Bollettino, IV/1976, št. 2—3, str. 57.

⁴ Archivio centrale dello Stato, Presidenza del consiglio (ACS, Pres. Cons), gabinetto, 1926, fasc. 1/1—3; prim. M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev*, Koper 1977, str. 475—477. Dokument je objavljen v R. De Felice, *Mussolini il fascista*, Einaudi 1969, str. 494 in sl.

slonela na zanikanju obstoja nacionalne manjšine oziroma na razvrednotenju narodnosti v nerazvite drugorodne skupine, ki so po naravi obsojene na asimilacijo oziroma »nacionalizacijo« ali italijanizacijo. To razberemo zlasti iz del objavljenih v letih 1927—1929, potem ko je bila že opravljena prva — zunanja — faza raznarodovanja.

V letih 1927—1928 je bila namreč končana ofenziva zoper slovensko-hrvaške legalne institucije — zoper šole, jeziki, društva, tisk, organizacije, občinsko upravo itd. Z zakonitimi sredstvi, možnimi v fašističnem totalitarnem režimu, je bil zbrisan zunanji videz obstoja nacionalne manjšine in zrušena njena vloga politične sile. In kar se je zdelo najpomembnejše, razteptan je bil vodilni razred manjšine, to je srednji sloj z inteligenco, izjema je bila le duhovščina, ki se je odtlej zdela edina resna ovira za asimilacijo. Ta konec je bil pogojen tudi s prenehanjem prijateljske pogodbe z Jugoslavijo, zato se režimu ni zdelo več potrebno prikrivati namenov in opravičevati raznarodovalnih ukrepov z izgovori o nevarnosti slovensko-hrvaškega iredentizma za italijanske nacionalne interese. Il Popolo di Trieste je zapisal, da zadnje ofenzive proti slovanskim institucijam ni povzročilo zarotništvo drugorodcev, ker za kaj takega po njegovem mnenju Slovani sploh sposobni niso, pač pa gola potreba po eliminaciji manjšine, ki ji v fašistični Italiji ni mesta. Do tega je lahko prišlo v trenutku, ko se je fašizem okreplil — (od 1926 je prešel v totalitarni režim) v smeri »pozitivnega realizma« in ko sta se uveljavila sila zakona ter nacionalni red, ki je bil za vso Italijo en sam: fašistični. »Italijanska država hoče biti harmonična... monolitna, z eno samo disciplino, brez izjem.«⁵

Septembrska številka osrednje fašistične revije Gerarchia je bila v celoti posvečena Julijski krajini. V njej je tržaški fašistični sekretar G. Cobol (pozneje Cobolli) med drugim zapisal: Fašistična politika do drugorodcev ni in ne more biti drugačna, kot je politika v drugih italijanskih deželah, ta pa je usmerjena k moralnemu, socialnemu in nacionalnemu povzdigu italijanske nacije. Problem nacionalne manjšine v Julijski krajini ne obstaja, ker je vključen v problem italijanskega fašizma, če se kdaj pojavlja, je le umetno ustvarjen. Problema drugorodcev ni, pač pa je problem italijanske in fašistične penetracije ter potreba po popolni afirmaciji države, ki se kaže predvsem v diferenciaciji med zvestimi in nezvestimi, in ko gre za nepopoljšljive nezvesteže, dobi značaj »policijskega problema«. Večina Slovanov po njegovem spoštuje državo, zato jo bo nedvomno naglo pritegnila visoka italijanska civilizacija »in ponosni bodo, da so sestavni del italijanske nacije«. Ta cilj je dosegljiv le po odstranitvi agitatorjev — odvetnikov, učiteljev, duhovnikov — ki umetno ustvarjajo nemire iz osebnih interesov. S tem bo vprašanje drugorodcev rešeno v interesu države pa tudi slovanskega prebivalstva. Fašistična Italija ima dovolj energije in moralne moči, da zmore naglo doseči svoj cilj.

Goričan G. Bombig pa je prav tam zapisal, da se »o problemu drugorodcev, o neki politiki do drugorodcev ne sme več govoriti, ne zato ker problem ne bi obstajal, temveč zato, ker bi z njegovim obravnavanjem utegnili dati prebivalstvu, ki predstavlja v deželi komaj slabo tretjino, v moralnem, političnem in socialnem pogledu pa še mnogo manj, pomen, ki ga gotovo ne zasluži«. Kot drugi je zanikal obstoj drugorodne etnične skupine z vidika, da so degenerirani

⁵ Noi e gli Slavi, Il Popolo di Trieste, 29. IX. 1927; Edinost, 2. X. 1927.

Italijani, ki so pozabili na svoj izvor po krivdi tujcev, zlasti duhovnikov. Po njegovem bo ta problem rešen sam po sebi, če bodo oblasti ravnale z »misijonarskim duhom«, predvsem pa z bonifikacijo gospodarstva dežele, ki je še deviška in »čaka, da bo ovrednotena z italijanskim kapitalom in italijanskimi rokami«.⁶

V delu »Politica di confine« je leta 1929 Livio Ragusin Righi, tedaj vršilec dolžnosti fašističnega sekretarja za tržaško provinco, globlje razkril logiko, ki je vodila fašizem pri raznarodovanju. Priznaval je, da obstajajo v Julijski krajini skupine drugorodcev, toda nikakor niso nacionalna manjšina in zato tudi slovanski iredentizem ne more obstajati. Oboje si je izmislila Jugoslavija, ki sploh nima pravice govoriti o neodrešenem — iredentnem — ozemlju, ker ji to ozemlje nikoli ni pripadalo. Drugorodci v Julijski krajini bi bili neodrešeni kvečjemu za Avstro-Ogrsko, če bi se bila obdržala, nikakor pa ne morejo biti za Jugoslavijo, ki je sama nastala na ruševinah Avstro-Ogrske. Ideja o združitvi Jugoslovanov je po njegovem le posledica avstrijske imperialistične ideje, razen tega pa v Julijski krajini pred vojno niso obstajale nikakršne separatistične težnje pa tudi težnje po združevanju južnih Slovanov ne.

Nato je z opisom teh drugorodnih skupin poskušal dokazati, da nimajo nikakršnih značilnosti, lastnih nacionalnim manjšinam, še zunanjih znakov ne. Takole pravi: »so neznatne skupine Slovencev in Hrvatov priseljene v daljni ali bližnji preteklosti... niso niti med seboj homogene, saj so različnega izvora, predvsem pa razkropljene med italijanskim prebivalstvom ali celo pomešane z njim. Sicer pa te skupine in posamezniki niso niti pristni alogloti, saj vsi več ali manj govore tudi italijanski jezik.« Kako je torej mogoče govoriti o nekakšni jugoslovanski manjšini v Italiji, se sprašuje. Ko je govora o nacionalnih manjšinah, je treba pomisliti na milijone Nemcev, podrejenih Češko-slovaški, Jugoslaviji, Poljski, na milijone Madžarov, podrejenih Romuniji, Jugoslaviji itd., ne pa na razkropljene skupine drugorodcev v Italiji. Tem je usojeno, da izginejo po sili naravnega zgodovinskega procesa, ki ga nihče ne more preprečiti. Naravni zgodovinski proces asimilacije po Ragusinu temelji na dejstvu, da so drugorodci zaostala, manjvredna socialna skupina, in po naravi obsojena, da ostane v nevednosti in podrejena močnejšemu. »Prebivalstvo ob naši vzhodni meji nima lastne zgodovine in civilizacije, kakor nima lastnega nacionalnega čuta in nacionalne kulture,« pravi. »Sestoji iz kmetov, ki so vedno živeli v revščini... brez razreda izobražencev in tudi brez najbolj skromne vzgoje.« Zato so bili »goli inštrument Avstrije, pozneje pa plen raznih komunističnih, klerikalnih in liberalnih hujskačev v službi jugoslovanskega politikanstva, ... brez lastnega prepričanja in brez vsakršne nacionalne zavesti so jim vedno vladali s silo in ustrahovanjem ali pa z obljubami in iluzijami«, zato se mu zdi samo po sebi umevno, da tako ostane tudi v prihodnosti.

Po teh zaključkih, zaudarjajočih po rasizmu in fevdalnem aristokratizmu, posveti Ragusin drugo polovico svoje brošure reševanju problema, ki zanj sploh ni problem. Rešitev se mu zdi preprosta, kar pove tudi v naslovu, in sicer: kolonizacija po vzgledu starega Rima. Kolonizacijo programira v treh fazah: 1. očiščenje ambienta vseh tujih vplivov, da se bo drugorodno prebivalstvo vrnilo v prvotno stanje; 2. naselitev izbranih italijanskih funkcionarjev in vo-

⁶ Gerarchia, Milano, VII/1927, št. 9.

jaštva v večje centre in 3. etnična preobrazba dežele oziroma popolna asimilacija. Ta bo dosežena, ko se bo število Italijanov vseh poklicev povečalo okrog jedra funkcionarjev in vojaštva, število drugorodnega prebivalstva pa znižalo s preselitvijo v notranjost Italije. Ta notranji migracijski tok v obe smeri je treba podpirati s koncesijami, agrarnimi krediti novonaseljenim Italijanom in ne nazadnje z dotami drugorodnim dekletom, ki bi se poročile z Italijani.⁷

Če je raznarodovalna politika do Slovencev in Hrvatov slonela na zanikanju obstoja nacionalne manjšine in na manjvrednosti drugorodcev, ki naj bi bili po naravi obsojeni na podrejenost, se vprašamo, kako pa je fašistični režim opravičeval raznarodovanje Nemcev na Južnem Tirolskem, za katere podobni argumenti niso mogli veljati. Za celotno primerjavo še nimamo dovolj raziskav, značilna pa so že Mussolinijeva navodila bocenskemu prefektu z dne 15. januarja 1927, to je iz istega obdobja, kakor so zgoraj omenjena dela. V njih je naveden cilj: »najpozneje v desetih letih je treba maksimalno uresničiti italijanizacijo, in sicer globoko in trajno preobraziti fizični, politični, moralni in demografski značaj dežele«. (Mišljena je bocenska provinca, ki je obsegala Gornje Poadižje oziroma Južno Tirolsko.) To pomeni doseči, da bo sedanja nemška večina postala manjšina, Italijani pa večina ali pa vsaj tako močna manjšina nasproti Nemcem, da bo zbrisan sedanji pretežno nemški značaj dežele. »Ne gre torej za spreobrnitev sedanjih Nemcev v Italijane, temveč za to, da se: a) do maksimuma zviša število Italijanov in b) da postanejo nove generacije italijanske, kar je praktično mogoče doseči s šolo.« Že iz tega koncepta razberemo, da je bil cilj enak kot v Julijski krajini, vendar za Nemce ni bila predvidena asimilacija, »reintegriranje« v Italijane, pač pa le povečanje števila Italijanov, ki bi v prihodnosti s poitalijančenimi mladimi generacijami preobrazili nemško Južno Tirolsko. Medtem ko so bili Slovenci in Hrvati porazdeljeni na štiri province, da bi bili čim bolj pomešani z italijanskim prebivalstvom, je bila konec leta 1926 za Južno Tirolsko ustanovljena »specialna« provinca — bocenska, ločena od prejšnje skupne trentinske province. Toda ne zato, da bi Nemci imeli svojo upravno enoto, je zatrjeval Mussolini, pač pa zato, da bo s posebnimi intervencijami olajšan proces italijanizacije, in sicer z metodo priseljevanja Italijanov vseh poklicev in ustvarjanjem močnih postojank zlasti v gospodarstvu (tovarne, turizem, gostinstvo).

Po Mussolinijevih navodilih bi morali imeti ti priseljenci prednost vedno in povsod, »ker vsak Italijan, ki uveljavlja svoje interese v Gornjem Poadižju, opravlja nevede tudi akcijo visokega patriotskega interesa«. Z Nemci naj bi se sicer ravnalo dobrohotno, toda brez domačnosti in zaupljivosti, z onimi, ki so nepoboljšljivi, pa trdo, z rigorozno aplikacijo zakona o javni varnosti, kar naj bi veljalo tudi za sovražno usmerjeno duhovščino. Vendar je Mussolini v teh navodilih predvideval, da bo čez nekaj let dopustil zasebno učenje nemškega jezika in verouk v materinščini, odsvetoval je tudi zatrtje nemških lokalnih časopisov, ker so se mu zdeli manjše zlo od tiska z onstran Brennerja; glede sprememb osebnih imen pa je priporočil metodo prepričevanja in italijansko pisavo. Česa podobnega za Slovence in Hrvate ni bilo nikoli predvideno. Računal pa je tudi z nemškim militarističnim duhom, ki naj bi pritegnil mladino v fašistične vojaške organizacije. Ustanovitev nemške legije črnih srajc

⁷ Livio Ragusin-Righi, *Politica di confine, Trieste, 1929.*

»bi bil velik uspeh naše moralne zmage«. Njegova končna določila zadevajo odnos do meje z Avstrijo, o kateri pravi: »Vedite in dajte vedeti, da je nespremenljiva.«⁸

Na to previdnejšo in manj nasilno metodo poitalijančevanja je gotovo vplivalo več dejavnikov. Nemce so imeli za tako imenovani zgodovinski narod z visoko civilizacijo, zato zanje ni moglo veljati, da jih bo vsrkala višja italijanska civilizacija. Za seboj so imeli mogočno nacijo, ne samo v Avstriji, marveč predvsem v Nemčiji, tema državam pa Italija ni bila nasprotna, kot je bila Jugoslaviji, predvsem pa nista bili predmet njenih ekspanzionističnih interesov, kakor je bil Balkan. Sicer pa so bila Mussolinijeva navodila bocenskemu prefektu posledica intervencije nemškega poslanika v Rimu von Neuratha, katerega skromne zahteve je Mussolini vsaj deloma upošteval.

V tem okviru ne bomo obravnavali uresničevanja ali neuresničevanja raznarodovalnih programov. Značilno zanje je, da se le v dvajsetih letih pojavljajo v tisku — za javnost, da jih formulirajo lokalni fašistični oblastniki — predvsem federalni oziroma provincijski sekretarji fašistične stranke in da jih osrednje oblasti niso razglašale kot uradni vladni program. Tudi posamezni ukrepi, ki niso bili uvedeni z zakonom, so bili navadno zelo zaupne narave. Generalni sekretar fašistične stranke A. Starace je npr. sporočal prefektu v Gorico, da se je že dogovoril z industrijalci, kako naj zaposle v Italiji slovenske delavce, zato naj mu prefekt »strogo zaupno« pošlje seznam delavcev za preselitev.⁹ Čeprav se Italiji po letu 1928 ni bilo treba posebej ozirati na Jugoslavijo, je očitno morala računati na morebitno reakcijo v svetu, zlasti v Društvu narodov pod okriljem katerih so sodelovali Kongresi evropskih narodnosti, ki so si prizadevali zaščititi manjšine tudi v totalitarni fašistični Italiji. Sicer pa se je po ukinitvi vseh legalnih oblik delovanja nacionalne manjšine zdelo, da je problem rešen in da bo asimilacija napredovala, če bodo pregnani tisti, ki jo ovirajo. »Fašistična Italija je že in bo še storila v nekaj letih to, kar Avstrija ni hotela ali ni znala opraviti v enem stoletju,« je zapisal Cobol Musoliniju 30. aprila 1929 in predvidel samo še dopolnitev in poenotenje fašistične akcije.¹⁰

In vendar so se že čez dobro leto ponovile intervencije lokalnih oblasti s predlogi in zahtevami po reviziji raznarodovalne politike. Prvi kazalec, ki je spodbijal fašistično miselnost o manjvrednem, zaostalem in miroljubnem drugorodnem prebivalstvu, ki kar kliče po asimilaciji in stapljanju z višjo italijansko civilizacijo, je bil bazoviški proces leta 1930. Teroristične protifašistične akcije, ki jih je v letih 1927—1930 opravljala ilegalna narodnorevolucionarna organizacija, so oblasti pripisovale ORJUNI; ta naj bi z onstran meje poskušala rušiti mirno sožitje ljudstva v Julijski krajini. Toda več desetih aretiranih leta 1930 in preiskave v zvezi s prvim tržaškim procesom niso razkrile samo ilegalne protifašistične organizacije pač pa tudi veliko zmoto teoretikov o nevednih in zaostalih slovenskih kmetih in delavcih, katerim je fašistični časopis *Il Popolo di Trieste* odrekal sposobnost za organiziranost in »zarotništvo«. Še bolj značilne pa so bile ugotovitve fašističnih sekretarjev vseh štirih provinc o razpoloženju

⁸ Dokument je objavljen v R. De Felice, n. d., str. 498.

⁹ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja (INV), fasc. 304.

¹⁰ ACS Seg. particolare del Duce, CR (1922—1943), fasc. 242/R.

širših množic po ustrelitvah na Bazovici. V poročilih beremo, da je položaj po procesu nevarnejši kot kdajkoli, da se slovensko prebivalstvo zapira v nevaren molk in se ograjuje s previdnostjo in mržnjo, česar ni mogoče premagati s policijsko akcijo.¹¹ V poročilu tržaškega sekretarja Perusina iz februarja 1931 je rečeno: »napačno je prikazovati prebivalstvo tega območja kot mirno in patriotično, ... s preveliko lahkoto se zatrjuje, da bo vse drugače, ko bodo zrasle mlade generacije ... (zakaj) mladi bodo zrastle v šoli staršev, ki jim bodo vcepili sovraštvo do Italije.«¹²

Perusino je že v spomenici Mussoliniju 24. oktobra 1930 ovrgel teze svojega predhodnika Cobola in drugih tu že omenjenih piscev. Takole pravi: »Če je tržaški proces po eni strani zadal težak udarec ekstremnemu slovanskemu iredentizmu, je po drugi strani rezko opozoril ... javnost na resnost problema drugorodcev ... Odkritje zarote in odkritja na procesu so pometla z iluzijami in upi o lahki asimilaciji Slovanov, ki so jih v teh zadnjih letih gojile zlasti odgovorne lokalne oblasti, ne pa tudi domače (italij.) prebivalstvo, zlasti ne tiste generacije, ki se spominjajo ostrih spopadov iz preteklosti. Asimilacijska dejavnost je na vseh področjih pokazala *skromno, če že ne negativno bilanco*: narodnostno vprašanje v Julijski krajini se ponovno in v celoti pojavlja ter kaže na potrebo po globoki reviziji dosedanje politike ter po uvedbi takšnih metod in ukrepov, ki ustrezajo stopnji pomembnosti nacionalnih interesov, kakršne problem zadeva.« Streljanje na Bazovici je prizadelo ves slovanski svet, nadaljuje Perusino, in ker je Italija z njim prvič v zgodovini v neposrednem stiku, mora po sili razmer sprejeti »rasni boj«. Rasni čut Slovanov v Italiji je nedotaknjen, po naravi, značaju in po notranji organiziranosti so nepopoljšljivi italijanski sovražniki in bodo taki tudi ostali. Na tej stvarni premisi morata slo-neti fašistična politika in akcija, ki morata biti drugačni od politike do Nemcev v Gornjem Poadižju tako po odnosih kakor po čustvih in civiliziranosti. Ta akcija je po Perusinu dvojna: 1. onstran meje v Jugoslaviji, da se prepreči razvoj slovanskega nacionalizma; za to naj poskrbita italijanska vlada in država in 2. tostran meje v Italiji z nasilnimi ukrepi. Med temi ukrepi zahteva reorganizacijo vseh policijskih organov, njihovo okrepitev in enotnost delovanja; s tem v zvezi graja nesposobnost policije, ki je tri leta živela v veri, da opravljajo akcije teroristi iz Jugoslavije in zanikala vsakršno možnost sodelovanja domačega prebivalstva; maksimalno pomnožitev vladnih, režimskih in fašističnih organov, da bo »to ljudstvo prepojeno z našimi institucijami in našo kulturo«; in končno »moramo bonifikacijo« dežele, kar pomeni zamenjavo drugorodnega prebivalstva ali pa vsaj njegovo asimilacijo ob istočasnih gospodarskih izboljšavah. Med konkretnimi ukrepi predlaga izselitev preostalih slovanskih uradnikov in učiteljev pa tudi italijanskih učiteljc z vidika, da more na vasi le moški opravljati zahtevno asimilacijsko misijo. Glede slovanskih duhovnikov, ki jih ni bilo mogoče množično izseliti, predlaga postopno odstranitev na osnovi njihove protirežimske aktivnosti. Na socialnem področju zahteva med drugim: ovirati demografsko rast drugorodnega prebivalstva in že v kali preprečiti, da bi se izoblikovala nova plast izobražencev iz mlade generacije. V ta namen priporoča podporo emigriranju v inozemstvo in v notranjost Italije, na prazna

¹¹ ACS, Partito nazionale fascista (PNF), b. 2.

¹² Prav tam, b. 27.

mesta pa stalno naselitev italijanskih družin, da bodo širile svoj vpliv na okolico. Med dobre asimilatorje šteje italijanske vojake, saj »so dobri in popustljivi, ker pripadajo podeželskemu ljudstvu in se zato lažje približajo kmečkim množicam ter jih pritegnejo na našo stran«. Za učinkovitost te akcije pa predvideva temeljite posege ekonomske narave, da bo dežela privlačnejša za italijanske priseljence, kajti, »ne gre za povečanje blagostanja sedanjemu prebivalstvu, pač pa za ustvaritev najboljših pogojev za bodočo naselitev našega ljudstva«. Ker bi bila ta rešitev v korist celotne italijanske nacije, zahteva, da država poskrbi za sredstva. V tem dokumentu prvič srečamo načrt za ustanovitev močnega finačnega zavoda, ki bo odkupoval zemljo drugorodcev in jo usposabljal za italijansko kolonizacijo. Takole pravi: zaradi gospodarske krize, ki močno pritiska na kmete, prihaja sicer do množičnih rubežev, toda po sramotno nizkih cenah in samo v korist davkarjev in zasebnih ali bančnih upnikov; »dobremu plačniku pa bi odstopilo zemljo na tisoče Slovanov, samo da bi lahko odšli drugam«, in to priložnost država mora izkoristiti. Perusino končuje svojo spomenico z zagotovilom, da je program uresničljiv, da zadeva ves italijanski narod, ker gre za varnost Italije, zato mu je treba posvetiti ljudi, sredstva in posebne metode, voditi pa ga more le močna oseba v centru, »in to ste lahko le Vi, Duce«.¹³

Podoben je program istrskega fašističnega sekretarja Rellija iz januarja in junija 1931, ki nam je znan iz del L. Čermelja in I. Mihovilovića, in je bil objavljen že kmalu po drugi vojni kot najmočnejši dokaz fašističnih raznarodovalnih namenov.¹⁴ Po ugotovitvah, da dotedanje metode za italijanizacijo drugorodcev ne zadoščajo, je Relli zahteval »drugačna, energična in krepka sredstva«, t. j. kolonizacijo. Po njegovem bi bilo dovolj izkoristiti gospodarski položaj oziroma skrajno bedo in zadolženost revnih slovanskih kmetov ter izterjati hkrati vse dolgove, kar pomeni pognati na boben zadolžena posestva in jih kupiti po minimalni ceni. Njemu se zdi totalna nasilna ekspropriacija in kolonizacija ožjega pasu ob meji, kakor so predlagali drugi, tehnično neizvedljiva, predvsem pa politično neprimerna, ker bi preveč razkrila »izključni politični cilj« akcije. Predlaga pa »ustvaritev številnih celic nacionalne bonifikacije« po celem teritoriju, naseljenem z drugorodci, to pomeni italijanske kolonije, ki bi »imele v sebi kali za nadaljnji obsežnejši razvoj«. Za dosego visokega cilja, ki ga je režim nameraval doseči, pa se mu je zdela »potrebna harmonična koordinacija vsega delovanja... in matematično natančna enotnost navodil pod vodstvom ustanove (zavoda ali konzorcija zavodov), ki naj bi bila neposredna emanacija režima, a bi, čeprav bi imela globok politični namen, delovala na čisto gospodarskem področju«. Ta zavod naj bi zaseženo in poceni kupljeno zemljo s komasacijami usposobil za večji donos, da bi bila privlačna za italijanske kolone.¹⁵

Značilnost Perusinovega in Rellijevega programa je ustanovitev državnega zavoda, ki bi za dosego političnega cilja opravil sistematično in poglobljeno gospodarsko transakcijo z razlastitvijo slovanske kmetijske posesti in nase-

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prim. L. Čermelj, n. d., str. 176 in I. Mihovilović, Talijanska kolonizacija Julijske krajine, Anali Jadranskega instituta, Zg. 1956, str. 129, dokument je v originalu objavljen na str. 145.

¹⁵ I. Mihovilović, n. d., str. 145 in sl.

litvijo italijanskih kolonov. Pri Perusinu pa vzbuja pozornost še primerjava ravnanja z nemško manjšino oziroma priporočanje drugačnih metod za Slovence in Hrvate kot za Nemce, o čemer smo že govorili.

Gotovo so ti programi obmejnega fašizma spodbudili osrednjo vlado, da je že 24. junija 1931 sprejela predloge. Notranje ministrstvo, ki ga je vodil sam Mussolini, je v strogo zaupni okrožnici prefektom v Julijski krajini pisalo: »To ministrstvo ima namen preučiti možnost, da bi določilo postopek, s katerim bi vlada preko organa, ki naj bi se v ta namen ustanovil, v obmejni coni razlaščala zemljiške posesti v obsegu, ki bi se moral ugotoviti. Ta zemljišča so danes v rokah drugorodcev, kar... škoduje političnemu redu. Razlastitev naj bi se izpeljala v desetih letih; omenjena posestva naj bi se potem prepustila kmetovalcem-fašistom ali bivšim borcem iz starih pokrajin... Ker je sedanji gospodarski položaj posebno ugoden za začetek take akcije, prosim Vaše blagorodje, da zaupno preuči, katera področja Vaše province bi se morala vključiti v tako ‚nacionalno bonifikacijo‘, in nam čim bolj natančno sporoči: 1. obseg cone, ki naj se razlasti, 2. število drugorodcev, ki naj bi se preselili, 3. predračun celotnega zneska razlastitve.« Razlastitve se morajo »izvršiti na osnovi nekega splošnega ukrepa in ne smejo vzbujati suma, da gre za specialno odredbo proti drugorodcem«. ¹⁶

Raznarodovanje na gospodarskem področju je sicer obstajalo tudi že pred temi načrti, že od italijanske okupacije dalje. Kmečko gospodarstvo, revno zaradi izredne razdrobljenosti in nizke tehnične opremljenosti, je že vojna močno prizadela, pozneje pa še izguba tržišča, nova davčna in kreditna politika italijanske države. Kmečka posestva, zlasti hrvaška v Istri, so po zadolžitvah prišla na boben, zemljo s poslopji, živino in opremo so po sramotno nizki ceni kupovali italijanski kreditni zavodi ali zasebniki. Kmet je emigriral ali pa je postal kolon na lastni zemlji. Ta trend se je stopnjeval zlasti potem, ko so bile ukinjene slovensko-hrvaške združne zveze s posojilnicami in hranilnicami, ki so poskušale reševati oziroma kupovati posestva na dražbi. Razlastitve v dvajsetih letih so bile sicer stalne in kapilarne, toda potekale so divje, neprogramirano in jim ni sledila tudi bonifikacija zemlje ter kolonizacija. Italijanski upniki zemlje namreč niso zasegali zato, da bi jo obdelovali, pač pa da bi jo preprodajali in povečevali svoj finančni kapital, to pa je vodilo k splošnemu gospodarskemu propadanju in rušenju socialnega ravnotežja na podeželju, kar ni pomenilo škode samo za drugorodce, marveč tudi za splošno lokalno in državno gospodarstvo. Tudi to je bil motiv, da so se oblasti ali bolj fašistični hierarhi v Julijski krajini prizadevali doseči usklajeno in sistematično kolonizacijo. Oglasili pa so se tedaj, ko so bile tudi objektivne okoliščine ugodne: svetovna gospodarska kriza in posebej kriza v kmetijstvu ter neobstojanje združnih oblik samopomoči.

Za izvedbo projekta je bil ustanovljen »Zavod za agrarni preporod treh Benečij« (Ente di rinascita agraria delle Tre Venezie). Dasi obstaja ustanovitveni odtok z dne 14. avgusta 1931 (mesec dni po okrožnici notranjega ministrstva) je iz razprave L. Vanello razvidno, da je bil zavod za enak politični namen ustanovljen že od leta 1920 pod imenom »Zavod za obnovo in agrarni preporod« (Ente di ricostruzione e rinascita agraria); leta 1921 so mu ime spremenili,

¹⁶ Prav tam, str. 144.

avgusta 1931 pa še enkrat. Njegova pravila in njegov statut niso bila nikoli objavljena,¹⁷ iz česar lahko sklepamo, da je imel zavod že ob ustanovitvi leta 1920 politično nalogo. Svojo dejavnost je razširil po letu 1934, leta 1937 pa je dobil s kraljevim odlokom posebne kompetence, in sicer da sme na lastno iniciativa in s pravico prioritete razlastiti katerokoli posest, če je v skladu z namenom njegovega delovanja — to je kolonizacije. Na osnovi štirinajstdnevni prijav prefektov o dražbah je v štirih letih od 1934 do 1938 razlastil 178 posestev s 5367 ha zemlje in jih dal 104 italijanskim družinam, ki so imele pravico, da jih odkupijo na obroke v 20—30 letih.¹⁸ Če k temu prištejemo še posestva, ki so šla na boben pred tem, znaša po nekaterih podatkih število rubežev okrog 7000.¹⁹ Med vojno je zavod razširil svoje delovno področje na okupirano Ljubljansko pokrajino in Dalmacijo ter uresničeval »etnično bonifikacijo« tako, da je po množičnih deportacijah in internacijah Slovencev in Hrvatov naseljeval na izprazen prostor italijanske družine.

Zadnja leta pred vojno pomenijo zarezo v fašistični raznarodovalni politiki. Marca 1937 sta Jugoslavija in Italija sklenili prijateljski sporazum — Ciano-Stojadinovičev pakt, ki tako kot poprejšnji ni omenjal jugoslovanske manjšine v Italiji. Vendar Stojadinovič v svojih spominih trdi, da je namenil temu vprašanju veliko pozornost in da je z energično zahtevo uspel zagotoviti manjšini nacionalne, jezikovne, šolske in društvene pravice. Toda ker je to pomenilo za Italijo »neprijeten problem«, saj bi bila s tem »dezavirana vsa njena dotedanja propaganda in praksa«, je Stojadinovič pristal, da se dogovor ne vnese v tekst sporazuma, pač pa prepusti italijanski vladi, ki bi ga realizirala brez širše publicitete, samega Stojadinoviča pa naj bi vlada o tem sproti obveščala. Stojadinovič tudi trdi, da je Italija obljubo držala, zaradi česar je bil posebej hvaležen dr. Korošec, ki »se je moral prepričati, da Beograd misli na naš življ tudi zunaj meja Jugoslavije in da ga je sposoben zaščititi. Med glavne pozitivne učinke sporazuma šteje Stojadinovič dejstvo, da je »našim sonarodnjakom, posebno še Slovincem v Julijski krajini olajšano in zagotovljeno mirno kulturno in nacionalno življenje«.²⁰

Dosedanje raziskave notranjega položaja jugoslovanske manjšine v Italiji kažejo, da so za nekaj časa res nastale spremembe, vendar zelo skromne, kot npr. uvoz tiska iz Slovenije, gostovanje ljubljanske opere v Trstu, mižanje policije pred nekaterimi pollegalnimi slovenskimi kulturnimi prireditvami v Trstu in Gorici. Nobenega sledu pa ni o jezikovnih, šolskih in društvenih pravicah, »mirnem kulturnem in nacionalnem življenju«. Le študij italijanskih diplomatskih arhivov bi utegnil osvetliti vprašanje, na kakšnih virih je temeljilo Stojadinovičevo prepričanje. Značilno pa je že samo dejstvo, da je italijanska stran med pogajanja priznavala obstoj jugoslovanske manjšine, čeprav zelo previdno in skrivaj. Zunanjepolitični interesi in filofašistična orientacija Stojadinovičevega režima so za trenutek očitno potisnili v kot teorijo o neobstoju manjšin, na kateri je slonela fašistična politika raznarodovanja. Namesto izpolnitve obljub o koncesijah je Italija izrabljala 4. člen sporazuma, ki je obvezoval državi,

¹⁷ Primerek pravil hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.

¹⁸ Prim. L. Vanello, *Colonizzazione e snazionalizzazione nella Venezia Giulia*, La Battana, XV/junij 1978, št. 47, str. 5 in sl.

¹⁹ Prim. Luč, Gorica 1938, O., Problemi kmetov posestnikov v Julijski krajini.

²⁰ M. Stojadinovič, Ni rat ni pakt, Buenos Aires 1963, str. 457—461.

da v svojih mejah ne bosta dopuščali aktivnosti proti drugi podpisnici. Po tem členu je bila obvezna zatirati ustaško gibanje v Italiji, vendar ga je tolmačila tudi kot opravičilo za zatiranje nacionalnega gibanja manjšine pod obtožbo, da je »iredentistično«.

Zunanjepolitični dogodki po letu 1938, znanilci svetovnega spopada so ponovno potisnili v ospredje vprašanje Julijske krajine in njene strateške usposobljenosti za vojaške načrte. Julijska krajina je postala vroča zemlja, strateško pomembna z dveh vidikov: kot odskočna deska za agresijo na vzhod in hkrati kot obramba — zavarovanje hrbta — te agresije. Imperialistični in militaristični interesi italijanske fašistične države so se bolj kot kdajkoli skladali z nacionalističnim in šovinističnim razpoloženjem italijanskih lokalnih dejavnikov do še vedno odpornih »drugorodcev«. V Julijski krajini so se po besedah E. Apiha stikali interesi vlade, vojaških poveljstev, teoretikov imperialističnega nacionalizma in ekonomskih krogov na državni ravni z interesi lokalnih dejavnikov glede popolne eliminacije neitalijanskega življa.²¹ V perspektivi agresije je bila dežela podvržena militarizaciji, ki naj bi po svoje tudi pospeševala raznaroditev.

Priključitev Avstrije k Nemčiji leta 1938 in Hitlerjeva stališča do nacionalnih pravic nemške manjšine v Sudetih so očitno povzročila v Rimu skrb in vprašanje, kako se bo politika najmočnejše države v Evropi, italijanske zaveznice in neposredne sosede, odražala v nacionalno mešanem območju Italije. Glede nemške manjšine na Južnem Tirolskem sta državi sprejeli sporazum o izselitvi na nemško ozemlje; glede jugoslovanske manjšine kaj podobnega ni prišlo v poštev, preostajala je le možnost pospešene raznaroditve do meje genocida. O tem pričajo nove spomenice in programi, ki so po več letih zatišja ponovno odprle problem. To pa hkrati dokazuje, da raznarodovalna politika, načrtovana že v dvajsetih letih, ni dosegla namena. O tem pričajo tudi rezultati ljudskega štetja leta 1936, ki so bili najbrž zbrani prav z namenom ugotoviti nacionalno strukturo po štirinajstih letih fašistične vladavine. Podatke so tajno zbrali občinski fašistični sekretarji. Številke so zgovorno pričale, da je bilo v Julijski krajini v dobi, ko je bil fašizem na višku svoje moči, še vedno 39,3 % drugorodnega prebivalstva kompaktno naseljenega v notranjosti vseh štirih provinc. Ni naključje, da je bila analiza podatkov po starostnih in gospodarskih strukturah in podobno po občinah opravljena leta 1939,²² tedaj, ko je bilo spet načeto vprašanje italijanizacije dežele. Ne glede na to, koliko so bili rezultati točni, moramo upoštevati, da so bili zbrani zaupno, za notranjo uporabo, kar pomeni, da ni bilo razlogov za tendencioznost in neobjektivnost. Zato so najbrž prese-netili režim, saj so gole številke spodbijale vero, da je asimilacija lahka stvar in da je odpor proti njej le stvar posameznikov. Rezultati so tudi pokazali, da je bila dotedanja raznarodovalna politika neučinkovita, poseben dokaz pa je predstavljalo splošno protifašistično razpoloženje slovenskih množic, ki se je razvilo med vojno v Etiopiji in se stopnjevalo do narodnoosvobodilnega boja. Prav po letu 1937 se je okrepilo razredno, nacionalno in kulturno gibanje Slovencev s Pinkom Tomažičem na čelu. To gibanje je režim zatrl leta 1940 z množičnimi aretacijami in ostrimi obsodbami na drugem tržaškem procesu.

²¹ E. Apih, *Il Fascismo, Storia regionale contemporanea*, Guida alla ricerca, Udine 1979.

²² National Archives Washington — (NAW) T 586—411/04538—04691.

Spremenjen mednarodni položaj in okrepljen protifašistični odpor sta torej zahtevala ponovno obravnavo politike do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini in revizijo programov z vidika pospešitve raznarodovanja. Obsežno spomenico o tem je poslal Mussoliniju tržaški nacionalist, nekdanji republikanec Angelo Scocchi decembra 1938. Takole pravi: »Aplikacija jezikovnega kriterija... pri nedavnih modifikacijah češkoslovaških in madžarskih meja... ustvarja za našo deželo neugoden precendens, ki bi ga (nasprotniki) utegnili v bodočnosti izrabiti proti nam... Spričo tendenc, ki upoštevajo samo jezikovni dejavnik, je treba zelo naglo poskrbeti, da naše politične meje ne bodo opravičljive samo z geografskimi, zgodovinskimi, gospodarskimi in strateškimi konceptijami, temveč jih bo pogojevala tudi jezikovna stvarnost, in to prek intenzivne notranje migracije, usmerjene k radikalni preobrazbi etnične fiziognomije večjih centrov ob meji in nato tudi manjših krajev.« Ker se je zavedal, da vsega neitalijanskega kmečkega prebivalstva ni mogoče hkrati izseliti, je za začetek predlagal, kar so že predlagali njegovi predhodniki deset let poprej: zamenjava tistih socialnih kategorij, ki so lažje premakljive in brez stroškov za državo, to so slovenski in hrvaški rudarji, delavci, obrtniki, dninarji, koloni itd. Za kmete je predvidel izselitev iz večjih krajev, tako da bi na njihova mesta prišle italijanske kmečke družine, ki naj bi skupaj z že naseljenimi uradniki, funkcionarji, učitelji in vojaki postali v teh krajih večina ali totalna populacija z močjo vplivanja na okolico. Za Idrijo se mu je zdela ta akcija zelo lahka, saj je bil rudnik živega srebra državen. »Z netežavno zamenjavo slovenskih rudarjev z italijanskimi in s spremembo lastništva petstotih hišic, v katerih žive rudarske in druge družine, bi se popolnoma in naglo spremenila jezikovna ter narodnostna podoba mesteca, ki šteje 6000 prebivalcev.« Dninarje in poljske delavce v Istri, ki služijo italijanskim veleposestnikom, naj bi zamenjali z revnimi kmečkimi družinami iz padske nižine, lesne delavce na Postojnskem pa s hribovci iz Dolomitov. Za izseljene Slovence in Hrvate naj bi našel delo Komisariat za migracije v notranjosti države ali pa v italijanskih kolonijah v severni Afriki, češ da bi bil tako izboljššan tudi njihov socialni položaj. Po preselitvi teh kategorij naj bi namenili pozornost večjim centrom, da bi postali tudi jezikovno popolnoma italijanski. Taki centri bi »razbili kompaktnost slovanskega jezikovnega teritorija« in hkrati »opravljali v svoji okolici dvojno funkcijo... privlačnosti in ekspanzije... širili bodo jezik, običaje, tradicije, način civilnega, političnega in religioznega življenja in pospešili proces fuzije ter unifikacije ras... Tako bo v prihodnosti (državna) meja tudi črta razmejitve med rasami.« Za Gornje Poadižje je naštel 10 takih centrov, za Julijsko krajino pa 20, in sicer: v goriški provinci: Idrija, Cerklje, Kobarid, Tolmin, Sv. Lucija (Most na Soči), Kanal, Bovec, Ajdovščina, Vipava in Komen; v tržaški: Postojna, Sežana, Divača, Devin, Nabrežina in Prosek-Kontovel; v reški Ilirska Bistrica, Volosko-Opatija, Podgrad; v puljski Herpelje-Kozina (očitno so se mu drugi kraji zdeli že italijanski); v videmski pa Trbiž. Italijani, ki bi se priselili v te kraje, bi bili izobraženci ter ljudje s svobodnimi poklici, trgovci in obrtniki, kmetje in vojaki, za katere je treba povsod zgraditi nove vojašnice. Slovenci pa naj bi se izselili »kamorkoli, bodisi v inozemstvo ali v naše kolonije«. Poleg te notranje migracije, ki ni bila vezana samo na zemljiško posest je predlagal desetletni plan razlaščenja zemlje v obliki cenenege odkupa, in sicer za približno 200 milijonov lir. Kritiziral

je Zavod za preporod treh Benečij, češ da je dotlej odkupil zelo malo zemlje na dražbah (le okrog 1000 ha za 60 milijonov lir) in naselil le okrog 40 italijanskih družin. Toda še te družine, z okrog 300 člani so bile razpršene po samotnih krajih, zato je ugotavljal, da se italijanski otroci v družbi s številnejšimi slovenskimi otroki nauče njihovega jezika in čeprav vsi skupaj obiskujejo italijansko šolo, se med seboj pogovarjajo po slovensko. Sledil je še program o ženitvah italijanskih vojakov, železničarjev, karabinjerjev, miličnikov itd. s Slovenkami in Hrvatricami in o pošiljanju več tisočev domačih deklet v Italijo za služkinje k italijanskim družinam. Slovanska dekleta so »v splošnem... cenjena zaradi fizične moči, delavnosti, čistoče, redoljubnosti in discipline, njihovi italijanski gospodarji bi jih vzgojili za zakon z Italijani«. Posebej si je prizadeval, da bi izseljevali ženske, ki govore samo slovanski jezik.²³

Scocchijev program je izražal splošne tendence obmejnega fašizma in v bistvu ponovil misli Righija, vendar je vseboval za državo zahtevne in nerealne rešitve. Leto dni zatem, 5. decembra 1939, je Mussolinijev zaupni ekspert za etnična vprašanja v Julijski krajini Istran Italo Sauro sintetično koncipiral realnejši in hitreje uresničljiv program, kakor ocenjuje tržaški zgodovinar T. Sala. Sauro je že upošteval sporazumno akcijo izseljevanja Nemcev z Južne Tirolske na osnovi opcije, vendar kaj podobnega za Slovence in Hrvate v Julijski krajini po njegovem ni prišlo v poštev predvsem zaradi visokega števila drugorodnih prebivalcev, katerih preselitev bi zahtevala ogromna sredstva, upoštevajoč organizacijo tistih italijanskih kmečkih množic, ki naj bi takoj naselile prazni prostor, da ne bi propadlo lokalno gospodarstvo. Po njegovem bi zadostovala izselitev najbolj nemirnih srednjih slojev in intelektualcev, »kajti ljudstvo raje ostaja na svoji zemlji in sčasoma se podredi našemu jeziku in našim zakonom. Samo po sebi je umevno, da je v takem primeru treba ravnati odločno — ne pozabljač pravice — in zagrizeno dosegati raznaroditev tega ljudstva«. Če bi se bilo mogoče sporazumeti z Jugoslavijo, bi po njegovem sicer prišla v poštev tudi preselitev večjih skupin drugorodcev na ozemlje Slovenije, od koder naj bi se baje izselilo okrog 600 tisoč Nemcev. Toda Sauro ni verjel v sposobnost jugoslovanske vlade za tako akcijo, predvsem pa ga je motilo, da se ni odrekla nekdanjih propagandnih metod »za vzdrževanje budnosti slovanskega prebivalstva v Julijski krajini«. Hkrati pa je menil, da to prebivalstvo ni povsod nasprotno »italijanski domovini«, da v bistvu ni nevarno, in še manj bi bilo nevarno, če bi lahko preprečili propagando izza meje. Nato je optimistične ocene spodbil z naslednjo ugotovitvijo: »Spričo dejstva, da nam ni potrebna umiritev Slovanov, še manj pa njihova osamitev, je za nas najbolj pomembna... italijanizacija vzhodne meje, kajti dokler bodo ob tej meji Slovani, se upravičeno bojimo nemirov in motenj.« V ta namen pa je po njegovem treba najprej natančno poznati Slované in njihovo posest — po dvajsetih letih se je prvič nekdo tega spomnil — zavreti njihovo stalno napredovanje, jih osamiti od zunanjih vplivov, zatreti tiste elemente, ki so vir vseh nemirov, spodbujati izseljevanje kmečkih družin in usmeriti njihovo delovno silo v industrijske centre. Konkretnije je te predloge takole formuliral: 1. natančno ugotoviti vso imovino, ki je v rokah Slovanov, 2. ustaviti prodajo nepremičnin in ustanoviti komi-

²³ NAW T 586—411/004786—004822.

sijo, ki bo izdajala dovoljenja za prodajo in preprečila, da bi Slovani kupovali zemljo, 3. prevzeti vso zemljo, ki so jo že zarubili denarni zavodi, 4. izročiti to posest furlanskim in istrskim družinam, »ki so najbolj primerne za odpor Slovanom«, 5. zahtevati od občin strožje uveljavljanje urbanističnega zakona, da se prepreči drugorodcem naselitev v mesta, 6. v vseh oblikah odtujevati Slovane od zemlje in vasi, 7. pospešiti zaposlovanje delavcev v industrijskih centrih v Puli, v Trstu še bolje pa čim dlje, 8. podpirati odtujevanje slovanske zemlje, 9. »minirati« slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij . . . , od bank zahtevati izterjatev kreditov po strožjih merilih pa čeprav nepravilnih, 10. z odločbami preseliti specializirane delavce in rudarje v Italijo in kolonije, kar bo prav lahko spričo novih industrijskih centrov v Albaniji in vzhodni Afriki (Etiopiji), 11. poslati v vzhodno Afriko čim več kmečkih družin in jih tamkaj razpršeno naseliti po vaseh, 12. povečati število osnovnih šol in vrtcev ter število učiteljev moškega spola z družinami ter od njih z materialno stimulacijo zahtevati, da ostanejo v kraju zaposlitve najmanj 11 mesecev letno, 13. poslati v šole in vrtce tudi vernike, da bodo zamenjali slovanske duhovnike, 14. ustvariti gosto obveščevalno mrežo za nadzorovanje agitatorjev in tistih, ki so v stikih z Jugoslavijo ter ne podaljševati potnih listov — to je sicer stvar policije, vendar se je z zadevo treba spopasti tako, kot da bi bila nova, 15. odstraniti tiste, ki so že bili obsojeni, 16. nadzorovati delovanje duhovnikov in omejiti uporabo slovanskih jezikov pri verskih obredih. »Lahko bi zahtevali, da se mladina udeležuje maše postrojena, tako da bi vsakič, ko je množica vernikov mladinska, namesto slovanskega ceremoniala imeli italijanskega ali latinskega«. V komentarju teh točk je med drugim zanikal, da bi bila zemlja neplodna in neprivačna za stalno naselitev italijanskih kmetov in priznal, da je le italijanska davčna politika, nizke cene pridelkov in pomanjkanje tržišča pgnalo na boben mnoga posestva, kar pa ni treba, da se zgodi tudi italijanskim kmetovalcem. Le-ti bi morali biti še posebej zadovoljni, ker bodo tako ali tako prišli iz revščine. Glede napredovanja Slovanov in njihovega naseljevanja v mesta je dodal, da je ta »točka zelo pomembna, saj je slovanska invazija že preplavila najbolj italijanske občine v deželi« in da ne gre samo za ustavitve te invazije, temveč tudi za takojšnjo totalno italijanizacijo nekaterih občinskih centrov. Svoj elaborat je sklenil z mislijo, da je sicer treba delovati skrivaj, vendar se ni treba bati reakcije iz Beograda, saj ima tamkajšnja vlada dovolj notranjih in zunanjih težav. »Sicer pa nam pogledovanje Rusije proti Balkanu ne dopušča odlašanja.«²⁴

Iz teh let imamo še druge dokumente, ki se na enak ali podoben način ukvarjajo s problemom, znano je zlasti poročilo istrskega prefekta iz februarja 1939,²⁵ po okupaciji in razkosanju Jugoslavije pa nova Saurova spomenica in načrt vladnega komisarja E. Carnolija o vojaško-agrarni kolonizaciji po vzgledu rimskega »Castruma«.²⁶ Sauro, ki že upošteva razširitev raznarodovalne akcije na anektirano Ljubljansko pokrajino in Dalmacijo, piše Mussoliniju, da bo prvi uspeh dosežen z eliminacijo nasprotnikov. »Sila in pravica sta elementa, na katerih slone prestoli Slovanov kakor tudi drugih primitivnih ljudstev; predvsem

²⁴ Vojno istorijski institut, italijanski fond, K 911, 3/3 — 1—7.

²⁵ Objavil ga je T. Sala v Bollettino, I, št. 1, okt. 1973.

²⁶ Prim. L. Vanello, n. d., str. 16—18.

sila bo morala biti navzoča za najostrejšo zatiranje: milost je za Slovence šibkost.«²⁷

Po splošnih idejah se ti programi prav nič ne razlikujejo od onih iz začetka tridesetih let, le konkretnější so in bolj realni spričo spremenjenih svetovnih razmer. Medtem je Italija osvojila v Afriki deviško abesinsko zemljo, ki se je zdela najbolj primerna za naselitev pregnanih »drugorodcev«. Značilno je tudi, da se poglobljeno ukvarjajo z gospodarsko-socialnim vidikom raznarodovanja, kar pomeni, da so bili instrumenti za raznaroditev na političnem področju že izrabljeni in da so na tem področju preostajale le še policijske mere po zakonu o zaščiti države. Izjema je bilo vprašanje slovenskih in hrvaških duhovnikov, ki je bilo nenehoma navzoče v vseh poročilih in spomenicah in se zanj nikoli ni našlo resnejših rešitev. Iz dokumentov razberemo, da je bila duhovščina edina plast slovenske in hrvaške inteligence, ki je ni bilo mogoče zatreti po postopku, ki je veljal za druge poklice, zaradi cerkvene jurisdikcije in zaveznitva med cerkvijo in fašizmom. »To zaveznitvo je istočasno pospeševalo pa tudi zapletalo raznarodovalno politiko prav zaradi konkurenčnosti, ki je vladala med režimom in katoliškimi hierarhijami,« je zapisal T. Sala.²⁸ Še leta 1940 je bilo samo v goriški provinci 119 slovenskih duhovnikov in le 23 italijanskih iz notranjosti ter 40 v furlanskem delu province. Iz poročil goriškega fašističnega sekretarja iz let 1939 in 1940 je razvidno, da so skoraj v vseh cerkvah pridigali, peli, molili in poučevali v slovenščini, da so duhovniki odtegovali mladino od fašističnih organizacij in vernike od Dopolavora, da so aktivno sodelovali v gibanju za nacionalno osvoboditev in s tem sproti rušili delo šole in fašistične vzgoje. Med drugim je rečeno: »Ker bo nemogoče popolnoma spremeniti mentaliteto slovenskih duhovnikov, obstaja le možnost njihove zamenjave z italijanskimi« ter pritisk na Vatikan, da spremeni odnos do tega vprašanja. Med predlogi so tudi zaupni nasveti, naj vlada s subvencijami in denarnimi nagradami podkupuje posameznike, da bodo opustili svoje razdiralno delo. Notranje ministrstvo je te predloge sprejemalo z rezervno, češ da je nezveste treba kaznovati, ne nagrajevati, vendar je pristajalo na skrajno diskretno in previdno finančno pomoč, kadar bi ta utegnila odločilno vplivati na obnašanje posameznikov.²⁹ Iz dokumentov v razpravi G. Miccolija je razvidno, da je bil ta predlog kljub predsodkom realiziran.³⁰

Za spodbijanje duhovnikovega vpliva na vasi se je zdela možna le dejavnost učiteljev, ki so bili dotlej že popolnoma zamenjani z Italijani-fašisti. Toda prefekti se v poročilih pritožujejo, da so tri četrtine učiteljskega kadra v goriški in 35 % v istrski provinci ženske, ki niso kos delovanju duhovnikov. Zahteva po zamenjavi italijanskih učiteljic z učitelji se ponavlja vsa leta, tudi z argumentom, da moški lahko prevzamejo vodstvo fašističnih organizacij. Zaželena je bila njihova stalna naselitev z družinami, da bi bili v neposrednem in stalnem stiku z ljudmi, zato pa naj bi bili posebej nagrajeni. »Samo z močnim

²⁷ Vojno istorijski institut, K 911, 22/2, 1—5, poročilo Duceju z dne 21. novembra 1941. Prim. T. Sala, Programmi, n. d., str. 24 in sl.

²⁸ T. Sala, Programmi, n. d., str. 29.

²⁹ ACS, PNF, b. 2.

³⁰ G. Miccoli, Onorificenze, sussidi e patriotismo: un aspetto marginale del rapporto-alleanza tra chiesa e fascismo nella Venezia Giulia, Bollettino, III, št. 1/2, marec 1975.

dotokom učiteljev... iz starih provinc bo mogoče izboljšati politični obraz te province,« je zaključil goriški fašistični sekretar in dodal, da je to, kar se že od nekdanj zahteva, postalo nujno sedaj, ko gre za višje interese celotne italijanske nacije.³¹

Ob primerjavi koncepcij, programov, predlogov in pritožb iz različnih obdobje se najprej ponuja sklep, da dvajsetletna raznarodovalna prizadevanja niso privedla do rezultatov. To sicer ne pomeni, da režim svoje politike ni uresničeval, uresničeval jo je na vseh področjih in z vsemi možnimi sredstvi: z zakoni, kraljevimi odloki, policijskimi in sodnimi ukrepi, z nasiljem, s podtalnim spodkopavanjem gospodarskih in socialnih struktur. Toda za dosego končnega cilja očitno ni bil sposoben. Nikoli ni dosegel usklajenega delovanja med centrom in lokalnimi oblastmi, še manj med provincijskimi oblastmi v deželi. Zelo ostra so bila nasprotja med vodilnimi osebami v posamezni provinci, med fašističnimi sekretarji in prefekti, enako tudi na občinski ravni. Zato so se tudi stališča posameznih načrtovalcev raznarodovanja med seboj razlikovala, še bolj se je razlikovalo uresničevanje programov. Za realizacijo ambicioznih programov režim očitno ni bil pripravljen nameniti sredstev pa tudi ne organizacijskih in kadrovske sil. Odločilno pa je bilo, da je nasilje, ki je nadomestilo pravico in zakon, zgrešilo namen in se sprevrglo v lastno nasprotje. Spodbudilo je zagrizen aktivni in pasivni odpor celotnega slovensko-hrvaškega prebivalstva. Fašizem je svojo politiko gradil na napačni oceni o zaostalosti slovenskih ras, ki jim je usojeno, da ostanejo podrejene in da jih višja civilizacija po naravnem procesu vsrka.

Odpor proti asimilaciji so nosilci raznarodovanja pripisovali srednjemu sloju, zlasti izobražencem, ko je bil ta sloj v dvajsetih letih razteptan, pa posameznikom, ki naj bi jih najela Jugoslavija. Niso videli, da so slovensko-hrvaški izobraženci le glasniki ljudskega hotenja, pa tudi, da med voditelji odpora niso samo učitelji, duhovniki in študenti, pač pa tudi kmetje in delavci, ki jih je oblikovala bitka za obstanek. Aristokratski fašistični individualizem ni hotel vedeti, da je kultura proces ali stopnja razvoja nekega naroda, ki teži k izboljšanju in ki ga je treba zadovoljiti, je zapisal tržaški zgodovinar E. Apih. K razlogom za neuspeh raznarodovalne politike je dodal še revščino slovensko-hrvaškega podeželja, ki je država ni bila sposobna odpraviti z melioracijami in arondacijami, da bi bila privlačnejša za italijanske kolone. Po njegovem mnenju pa tudi ni dovolj vložila v razvoj šole, fašističnih organizacij, socialnih ustanov itd. Vzgoja mladih generacij se je končala s šolsko obveznostjo, nadaljevala se je v družini in cerkvi, kamor fašistična ideologija prav zaradi visoke stopnje nacionalne kulture manjšine nikoli ni prodrla.³² Nacionalna in politična zavest prebivalstva se ni samo ohranjevala, marveč se je v boju za nacionalni in gospodarski obstoj razvijala in utrjevala. Z nasilnimi metodami, kamor je treba šteti tudi zakonodajo, je režim resda uspel zbrisati zunanje znake manjšine, spodkopati njeno politično in gospodarsko zgradbo, prestrukturirati socialno sestavo ter fizično odstraniti najbolj vidne glasnike ljudskega hotenja. Posledice nasilja so nezmerljive in obsegajo vsa področja življenja, od izgube šol in pravice do izražanja v materinem jeziku do izgube pravice do združevanja, od množičnega

³¹ ACS, PNF, b. 2.

³² E. Apih, *Il fascismo*, n. d., str. 41.

obubožanja do proletarizacije in emigracije vseh slojev prebivalstva, od nešte-tih let konfinacije in ječe do sodnih, pa tudi ilegalnih usmrtitev. Toda večje ko je bilo nasilje, večji je bil odpor. Zato ni naključje, da so po letu 1941 tiste generacije, ki jih je fašizem vzgajal v Italijane in fašiste, vstopile v oborožen narodnoosvobodilni boj. »Rezultate fašistične politike smo videli,« je zapisal tržaški zgodovinar C. Schiffrer, »vsi tisti člani Balille in organizacije Malih Italijank, ki jih je fašistična šola s tolikšno skrbjo vzgajala po Krasu in Po-sočju . . . so planili v nevarno partizansko vojno s tolikšno vztrajnostjo in juna-štvom, ki skoraj ne vzdrži primerjav. In to gotovo ne po zaslugi 'hujšakaških duhovnikov' (med drugim so bili ti mladinci borci komunističnih brigad), temveč prav zaradi spontanega odpora sistemu duševnega pritiska, katerega so sovražili še močneje, kot so sovražili materialno nasilje.«³³

R é s u m é

LES PROGRAMMES FASCISTES DE DÉNATIONALISATION DES SLOVÈNES ET CROATES EN MARCHÉ JULIENNE

La politique de dénationalisation des minorités nationales dans l'Italie fasciste fut le point particulier et en même temps la partie intégrante de la politique fasciste en général en accord avec la doctrine d'un état unitaire et puissant dans lequel il n'y a pas de place pour l'individualité. La Marche Julienne où une fois vivait un demi million de Slovènes et de Croates, elle fut aussi conditionnée par les buts de la poli-tique extérieure impérialiste, qui pouvait créer à la frontière italienne un territoire solide en fonction d'une charge de dynamite pour l'expansion dans les Balkans. Le premier programme gouvernemental contenu dans la circulaire de Mussolini en No-vembre 1925, est basé sur l'idée que ce territoire du point de vue géographique et historique appartient à l'Italie, c'est pourquoi il est nécessaire de le réintégrer entièr-ment. Après la cessation du contrat italo-yougoslave d'amitié qui entraîne en même temps l'anéantissement de minorité nationale en tant que force politique, le fascisme a proclamé publiquement ces buts. En 1929, L. Ragusin Righi a établi sur des bases solides la logique de la dénationalisation en se basant sur la thèse de l'infériorité des autres groupes ethniques destinés à disparaître d'après le processus historique na-turel et programmant une colonisation totale du territoire italien sur le modèle de l'ancienne Rome. Dans les années 30 ainsi que pendant la seconde guerre mondiale, les planificateurs (Perusino, Relli, Scocchi, Sauro) complétèrent cette conception tout en la concrétisant et en exigeant des méthodes plus strictes pour pouvoir la réaliser. Pour atteindre le but politique nommé »bonification ethnique« on essaya à expro-prier systématiquement dans une action large et en fondant même une institution économique spéciale, les propriétaires slovènes et croates pour y installer les colons italiens. Quoique le régime fasciste afin de réaliser sa politique de dénationalisation se servât de tous les moyens possibles, des lois, de la force de police, des pressions morales et économiques, il n'attint point son but ambitieux. Il n'y prêta pas assez d'attention et il ne consacra pas assez de moyens à cette intention, car il construisait manifestement sa politique sur un jugement faux des races slaves qui auraient dû être inférieures et sans conscience nationale pour être absorbées automatiquement par une civilisation supérieure. Le point décisif de cette politique fut le fait que la force qui avait remplacé la loi et la justice s'est transformée en sa propre contra-diction en procréant une résistance acharnée de toute la population condamnée à mourir comme nation. Pendant la 2me guerre mondiale, cette résistance se développa en une révolte armée qui porta à la libération nationale et sociale de la partie slo-vène et croate de Marche Julienne.

³³ C. Schiffrer, Chiesa e Stato a Trieste durante il periodo fascista, Trieste, X, št. 58, nov.-dec. 1963, str. 6.